

OLVASÓNAPLÓ

DERMESZTŐ ÉRZÉKLETESSÉG

CSÁTH GÉZA: *Apa és fiú*.
Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973.

Azokkal értek egyet, akik Csáth Géza jelenlétét a mai olvasó tudatában nem érzik eléggé intenzívnek. Helyét a modern magyar novella úttörői között ma már nem kell bizonygatni, a szakmabeliek hivatkoznak is rá, időnként egy-egy részletes, átfogó tanulmány is meg-megjelenik róla, de legutóbb is, mikor a budapesti Új Írás megkérdezte a magyar írókat, hogy melyik az a magyar könyv, amelyik méltatlanul felejtődött el, tehát föl kellene fedezni, Csáth Gézát ketten is említették. Móricz, Krúdy, Kosztolányi, Tersánszky e sorok írója szerint is nagyobb népszerűségnek örvend.

Most, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó Csáth Géza novelláit ismét megjelentette, s a formás, magát kívántató kis kötetet kézbe vettem, elhatároztam: úgy olvasom végig, ahogy egy mérnök vagy orvos, egy szakmán kívüli értelmiségi nekilát, aki tartalmasan, de szórakozni szeretne. Amennyire lehetséges, elfelejtem tehát, hogy mit írt Csáthról X. vagy Y., hogy ez vagy az a novella kit igazol, miben áll a Kaffkával való rokonság, a létező és az óhajtott világ közötti szakadék miből ered, mű és morfinizmus viszonya milyen. Kötelez erre a kiadvány természete is: egy népszerű sorozat, a Kiskönyvtár keretében jelent meg ez a válogatás, elő- és utószó nélkül, tehát kimondottan a nagyközönségnek. Filológiai újdonsága mindössze annyi, hogy *Az új nemzedék* címen hátrahagyott és eddig még ki nem adott regénytöredék első fejezetét is közli.

Annál érdekesebb maga a válogatás. S mivel Illés Endre végezte, kétszeresen is az. Hogy 1964-ben Csáth Géza novellái megjelenhettek (*A varázsló halála*), s ezzel az íróra kívülről csönd megtört, az — tudjuk — elsősorban az ő érdeme. Ihletett előszava olyan összefüggésekbe állította Csáth munkásságát, olyan értékeit tudatosította, amelyekről addig alig esett szó, s ami esett, nem volt eléggé meggyőző. Az Illés által kiadott első novellás kötet élénk figyelmet keltett, de hogy sokakat meghódított volna, annak kevés a jele. Pedig azóta már Csáth zenei tárgyú írásai és drámái is megjelentek, Illés Endre azonban nem adta föl a reményt. Legutóbb is ezt írta: »Századunk egyik nagy novellistájának hiszem, a legnagyobbak közül valónak, nemcsak a magyar nyelv területén — Európában is. Az embert ilyen makacs hitek éltetik.«

S akit ilyen makacs hit éltet, annak természetes vágya, hogy hitének alapja mások számára is érzékelhető legyen. Ha válogat, úgy válogat tehát, hogy Csáth Géza jelentőségét az új gyűjtemény evidensebbé tegye. Ami a Kiskönyvtár jellegének törvénye: a termés javát adni, Illés számára egyszersmín a bizonyítás alkalma is. A kultúrált, a biztos hallású esztéta és írója most ismét összefoghattak tehát, hogy maguknak érvényt szerezzenek.

Mindezt a válogatás ismeretében merem föltételezni, mert abból nyilvánvaló, hogy az olvasmányosság szempontja előtt a művészi erő demonstrálása volt az elsőrendű szempont. *A varázsló halálában* megjelent ötvenegy írásból (a *Janika* című színművet nem számítjuk) ebbe a gyűjteménybe huszonnyolcat vett föl Illés Endre, plusz a már említett életrajzi jellegű regény egy fejezetét. Huszonhárom írást mellőzött tehát. Oka lehet ennek a szűkösebb keret is, de ha meggondoljuk, hogy e sorozat Kosztolányi- vagy Krúdy-kötete terjedelmesebb, föltételezhető, hogy Illés Endre bőkezűbb is lehetett volna Csáth iránt, ha az akart volna lenni.

De nem akart, mert láthatóan annak az anyagnak a közlésére szorított, melytől leginkább elvárható, hogy helyt álljon az írójáért. Sőt kiemelve Csáthot kétes értékű munkái közül. Mert van úgy, hogy a kevesebb, a válogatott anyag tisztábban mutatja azt, amire figyelni érdemes.

A válogatás munkája tehát ezúttal egy nagyon érdekes elemző, értékelő, súlypontlétesítő műveletet jelent. S ennek mozzanatait elsősorban a kihagyott írások vizsgálatával érzékelhetjük. Mit hagyott el Illés a már ismert Csáth-novellák közül, s rostája hogyan érinti a bennünk kialakult Csáth-képet?

A korai, tehát a morfinizmus előtti írásokkal szemben valamivel kíméletesebb, mint a későbbiekkel szemben, de *A kályhának* így sem kegyelmezett, s ha jól megnézzük, már sejtjük is, mi okból. S ezzel együtt Csáth művészetének egy gyöngé pontjára mutathatunk rá. Ez a novella a kályha és a diák között érzékeny, személyes viszonyt szeretne ábrázolni, a kályha a magános diák társává elevenedik, érti az emberi dolgokat, beszél, s végül egy válságos helyzetben az esedékes füstmérgezéssel is »segít« a diákon. Hogy a tárgyak is tudnak sírni, Csáth nemzedéke fedezte föl, s Andersen meglevenítő varázslatának asszimilálása révén is új adottságokhoz juttatták prózáinkat. Itt azonban kimódolt és érdektelen ez a viszony, a kályha nem tud fontossá jelentékenyülni. Kihagyásával Illés egy gyöngén sikerült kísérlet nyomait tüntette el, a modernség keresésének egy zavaró fiaskjóját. S tette ezt annak tudatában, hogy zsenge munka, egy tizenhét éves diák versenynovellája, amelyet Csáth a szabadkai gimnázium önképzőkörének 1904. január 10-i ülésén olvasott föl, s amelyet a kör dicséretesre érdemesített. És azt is tudta, hogy Bródy Sándor azt írta róla a fiatal szerzőnek, hogy formában, kifejezésben meglepő, s emiatt jót, sőt feltűnőt vár tőle, még ha ennek a novellájának a tárgya szegényes is.

A következő kihagyott novellától, *A sebésztől* már nem tudunk ilyen könnyű szívvel elköszönni. Igaz, hogy sok benne a direkt elmélkedés. A morfinizmust megmagyarázza s nem megjeleníti, de arról, ami a morfinizmusra, a narkózisra rákényszeríti a kor emberét, legelőször ez az írás beszél. Igaz, hogy kissé mesterkelt keretben és túl tétélesen, de épp ezért árulkodó nyíltsággal. Most veszem észre, hogy már nem az olvasó, hanem a filológus böprend, így abba is hagyom, mert nem kétséges, hogy ezt a problematikát az *Opium* vagy az *Egyiptomi József* sokkal teljesebben, az utóbbi költőiben is tárgyasítja.

Amit ezután művel Illés Endre rostája, ahhoz csak gratulálni lehet. Hogy az *Eroicát* kiszórta, az természetes. A dekadencia élveteg kultusza, s a betegség és előkelőség csodálata Csáth Gézánál sehol sem olyan kínos és terjedős, mint itt. Hanem a *Jolán*, a *Pál és Virginia* és *Az albíróék* kihullatása már elgondolkodtat, hiszen gondolat, ötlet van bennük, néme-lyiknek a korszerű erkölcsi normák bátor védelme is javára írható. *Az albíróék* csírájából lett a *Kisvárosi történet* címen ismert két felvonásos opera is. S ha most mégis kirekedtek, ennek is az a magyarázata, hogy valamennyiben csak csírányi szintű a műalkotás, a tárcanovellák sietős könnyedsége jellemző rájuk, s így a bennük föl villanó értékes ötlet vagy tendencia nem képes emberi jelképpé mélyülni.

A kihagyott írások egy népes csoportja, például a *Találkoztam anyámmal*, *Történet egy gyógyszerészettan-hallgatóról*, *Emlékirat eltévedéséről*, *Józsika*, *A doktorné*, *Egy vidéki gimnazista naplójából*, *Irén mama*, *A*

kutya, részben a gyermekkor emlékeit idézi föl, részben a rokoni, az ismeretségi kör egy-egy érdekes esetét, figuráját. Az előbb említettektől ezek mindenekelőtt abban különböznek, hogy amíg azokban még friss az előadás, föl-fölszikkrazik az ötlet, itt túltengenek azok a részletek, amelyekben Kosztolányi már a morfinizmus tüneteit észlelte. Különösen vonatkozik ez a gyermekkort fölidéző darabokra. Noha némelyik 1910 előtről való, a farsztóan aprólékos tények úgy fűződnek egymáshoz, hogy a hangulatfoslányokból nem áll össze az egykori élet olyan bensőséges mítosza, mint *A szegény kisgyermek panaszaiban*, pedig láthatóan hasonló céllal készültek. A személyesség nem tud kiemelkedni a magánjellegű meghatottság szintjéről, mert a személyiség és a kor alapügyeivel nem létesít elég inspiratív kontaktust.

A környezet bíráló éllel vagy csak az érdekesség miatt kiragadott példákban viszont vagy a szándék túl póre, vagy a jelentésréteg szegényes, az előadás pedig mindkét esetben az anekdota kényelmességével ér el a meglepetést már nem hozó végpontig. Ezek között az írások között *A kutya* az egyetlen, amelyet sajnálunk. Igaz, hogy az úrhatnáságnak ennél keményebb, árnyalatosabb rajzával is szolgál a kor irodalma, de Csáth életművében fontos a funkciója, s olvasmányának is érdekes, ma is frissen ható. S ha *A kutyát* a szatirikus szemlélet hatékonysága miatt, *A Kálvin téren* tárgyilagos hangulatképeit pedig azért hiányoljuk, mert a kifelé is érzékeny figyelem művészi lehetőségét tanúsítja ez is. S egy író esetében, aki a lélek rejtelmeinek: álmainak, sejtéseinek megjelenítésével vívta ki helyét, ezek a hangulattal átítatott, de reális mivoltukban megrajzolt, »lefilmezett« város-, illetve pillanatképek kivételes jelentőségűek. »Olvas-tam a P. N.-ban az „Ördög étlapjá”-t — írja 1916 júliusában Kosztolányinak. — Mondhatom, hogy nagyon tesztelt nekem. Ez valami új dolog nálad. Kétségtelenül (...) kiszélesítése a témakörödnek s így emelkedés — elvileg. A nagy író t kell hogy az egész élet érdekelje. (...) Azt hiszem, éppen úgy el fogsz érkezni a természet iránti aprólékosabb érdeklődéshez is, ami szintén hiányzott eddig nálad. Nem tökéletlenség volt ez a hiány, hanem az ifjúság stigmája, amely még annyira tele van önmagával, hogy nincs ideje és kedve kifelé nézni és lehajolni megnézni egy virágot vagy követ. Így gondolom, hogy egy napon észre fogod venni a természetet, amely eddig csak mint staffage és szimbolikusan szerepelt nálad. Egyszer majd téma és realitás lesz. Mit gondolsz erről?»

Kosztolányi, az epikus a természetet igazában sohasem fedezte föl, de különben pontosan bekövetkezett az, amit Csáth e levelében megsejtett: az epika magvasodása, közelítése a realitáshoz, s nemcsak Kosztolányi, de a Nyugat-nemzedék egésze is az impresszionista—szimbolista romantika felől egyfajta újrealizmus irányába fordult. A morfinizmus megakadályozta Csáthot abban, hogy ezzel a folyamattal ő is új magaszlatokra érjen, de a *Muzsikusok*, a *Tálay főhadnagy* és *A kutya* arra vall, hogy volt érzéke a társadalmi jellegű motíválás és tipizálás iránt. *A Kálvin téren* pedig a hétköznapiakban rejlő poézis iránt is fogékonynak mutatja. Nem gondoljuk, hogy Illés Endre melléktermekeként szűrte ki az utóbbi művet (*A kis varróleány vasárnapját* például mi is gyöngébbnek érezzük), de jobban sajnáljuk, mintha...

S itt saját vermünkbe estünk, mert most már azt is meg kellene mondanunk, mi az, amit kevésbé sajnálunk. S ez nem könnyű föladat, mert Illés, mint mondtuk, szigorú kézzel válogat. Am ha kőgény döntőnk kellene, legkönnyebben a *Dénes Imre* című elbeszélésről tudnánk lemondani. Attól kezdve, hogy a címadó figura eszét megzavarja a szerelem, voltaképpen semmi érdemleges nem történik. Hogy a fiú búskomor lesz, aztán a disznóban, majd más alakban véli látni szerelmét, abban már az elmekörtán szokványos mechanizmusa működik, s ez a mechanizmus nem fed föl ismeretlen titkot sem a fiú, sem a szülők életéből, csak bizarrságával hat.

A nehezebb kérdés azonban még hátra van: vajon a többi huszonnyolc írást egyforma élvezettel olvastuk-e? Mit mutat az olvasó mérlege, hiszen előljáróban erről ígértünk beszámólót?

Némi szorongással vallom be, hogy a mérleg elég nagy ingadozásokkal jelezte az olvasmányélmény erejének változásait. Leggyöngébben ott lengett ki a mutató, ahol valamilyen családi jellegű élmény álommá transzformált eseménye adja a novella cselekményét. Az *Ismeretlen házban* például az álomszerűen működő képzelet egy olyan emléket idéz föl, mely az író nagypapjával történt. A költői szándék itt is magásra tör, az igazi szerelem hiányát panaszolja föl: a nagypapa haláláig tartó fájdalmas hűségét a prostituálttá züllött nő iránt, de a szemrehányás helyenként szenvedlővé teszi a vádat, s teljesen homályban maradnak a törés, a szakítás epikai mozzanatai, csak a képzelt találkozás forró emberi klímája, a család átélésének reszkető, baljós atmoszférája tartja fogva az olvasót.

Érdekes, hogy a *Délutáni álom* középpontjában is szintén a meleg, oldott, odaadó szerelem problémája áll, az erre való képtelenséget és az érte való küzdelmet jeleníti meg a mesés kelet secessziós kulisszáiban, s ez a szomjas képzelettel megalkotott álomvilág végül nemhogy kiforrná az emberi jelentést, inkább a mesés képzelgés természetéhez stilizálja. Való igaz, hogy az álomszerű képzelet járását ma már nem tudjuk olyan izgalommal követni, mint amikor a szűkösen értelmezett realizmus kereteinek áttörése volt az időszerű földadat. Legfrissebbnek talán az *Elfeledett álom* szürreális társításait, merész váltásait érezzük. Ebben a gyermekkori állatkínzások ismerős motívumai az otthonából kiszakadt ember rossz lelki ismeretének, régi emlék és jelenbeli borzongás egybeszővésének adnak talányos epikai közeget. Ebben a nemben azonban változatlanul *A varázsló kertjét* érezzük a legjellegzetesebbnek, a legigézetesebbnek pedig az *Egyiptomi Józsefet*. A közönséges tülekedésből elvagyódó ember álmát: a gyötrelmek, küzdelmek nélkül való édeni boldogság egyenletes, tiszta mámorát ilyen salaktalanul, a mesélés örömeivel, ilyen telten és mégis fesztelen lüktetéssel kevés műalkotás tudta ebben az élvvágó korban megvalósítani.

Jól tudjuk, hogy a fantasztikum iránti izgatott érdeklődés Csáth Géza idejében szorosan összefüggött a kinti világ sivárságának élményével. Mivel az élet méltó kibontakoztatására, a teljesség, a szabadság, a boldogság megvalósítására kint lehetőséget az író nem látott, a határtágítás igényével befelé, a lélek rejtelmei felé fordult. Az álom és a mese is ezt a célt szolgálta. S különös, hogy a tárgyi alakban megjelenő mese- és álomvilágot ma Csáthnál mégsem érezzük olyan megkapónak, elevennek, mint azokat az írásokat, amelyek magáról a problémáról, az élet fölfokozott, gyönyörteljes élésének akadályairól és lehetőségeiről beszélnek. Mi, akik egy törvénykereső és törvényalkotó filozófia vonzásában nőttünk föl, s láttuk e törvények elhomályosodását, s az ennek nyomán támadt zűrzavart a zűrzavar, a tülekedés, az érthetlenség végzetté minősítését, döbbenet olvassuk Csáth Gézát, aki egy ilyen helyzetben a gondok megoldása, a küzdelem helyett a rövid úton való individuális üdvözülés érveit prezentálja. Nem a maga nevében, hanem egy elmeorvos jegyzeteiből, de teljes jóhiszeműséggel, épp ezért a kor emberi eltévelyedéseinek logikáját leleplező hitelességgel.

»A. fölébredés — igaz — elviselhetetlen szenvedéseket okoz.« Így kezdődik az *Opium* című »főljegyzés«. Rossz arcú, alacsony, gonosz emberi lények miatt nem lehet tisztán berendezni az életet a gyönyör számára. Így folytatódik ez az írás. Menekülni kell tehát a mesterségesen megteremtett édenbe. Az ok megnevezése és a terápia egyaránt elgondolkodtató. Tömör képletbe foglalja a polgári védettséget, a benne kifejlő életvágy és abnormis érzékenység végzetes konfliktusát. Aki nem tűr semmilyen szenvedést, bántást, az a társadalmat is elviselhetetlennek érzi, a küzdelem termékeny útjai helyett az öncsalás és öndédelgetés álútjaira kényszerül. Korunk narkózisaiban már nem olyan filozófikus igényű az élvezetvágy és a gátlástalanság, mint a Csáth írásaiban ábrázolt, de logikája hasonló, s hogy milyen emberi torzulásokhoz vezethet, az *Anyagylkosság* vagy a *Vasút* dermesztő érzékletességgel példázza.

Nagyon értem Illés Endrét, aki a kéz és szörnyűség összeforrt szenvedélyének szenttelen és éles rajzú ábrázolásában egyetemes érvényű értéket érez. A Witmann fiúk kóros gátlástalansága nemcsak a századforduló henyé és atomizált polgáraiban végbemenő aberráció jelképe, de

minden olyan »szabadságé«, mely önkényesen, a másik ember méltóságának tisztelete nélkül, törvények nélkül valósul meg. A fülledt bezártság, az értelmes cselekvés és a tartalmas kapcsolatok hiánya, az egymás iránti közöny mint motiváló tényező egészen nyilvánvaló az *Anyagyilkosság*-ban, de sehol sem didaktikus, nem magyarázkodó. »Gyilkos objektivitás« ez, különösen az *Anyagyilkosság*-ban, s mert a képtelenségig feszített, inkább a lélekben rejlő veszedelmet valószínűsíti, míg a *vasút* egy valószínűbb brutalitás leleplezése, ezért — noha szerkezete, stílusa nem olyan fémesen tiszta és feszes, mint az *Anyagyilkosságé* — a döbbenet és a borzongás mellett a részvét előhívására is képes.

Ez is természetes fejlemény. A kín és a kéj egymásba csapó érzéseinek dekadens ambivalenciáját ma már nem érezzük olyan közelinek, mint a logikusan motivált brutalitást. A történelem annyi okszerű szörnyűséget produkált, hogy a rejtelmes indítékokból eredő kegyetlenségekben »irodalmi« hatásokat gyanítunk. Kétségessé ez nem teheti, hogy az *Anyagyilkosság*-ban Csáth erősebb, mint a *Roziban*, noha az utóbbiban a féltékenység és a hűtlenség mint ok nagyon is előtérben áll. Ugyanígy nem teheti kétségessé a *kis Emma* tragikus kifejlésében érvényesülő félelmetes frői erőt az önkéntelenül, szinte naív ártatlansággal kisejlő szörnyűség riasztó mementója.

De ha a címadó novellára gondolunk (*Apa és fiú*), mely szintén korai mű, akkor nyomban kitűnik, hogy a lélek sötét erőinek ismerőjévé avatott Csáth Géza valami mást is tudott, s ez a valami csiraként is igen sokat ér. Tudta, hogy a titok, amely az emberben rejlik, csak a másik emberrel való kapcsolatban, viszonylatban válhat igazán beszédes. Az Amerikából hazakerkező fiú már csak apja csontvázat láthatja. Megveszi a klinika professzorától. Értelmetlen, groteszk ragaszkodás, a professzor tárgyserű, sőt szakszerű stílusa, a fiú fegyelmzettsége mögött rejlő kétségbeesés kontrasztja megrendítően érzékelteti a veszteség oszthatatlanságának tragikumát. Ami az orvosnak és a szolgának csak egy csontváz, egy szemléltető eszköz, a fiúnak apja. A kontraszt riktó, nyilván a bizarrság szándékosága miatt is, de így is megsejteti, hogy Csáth Géza is tudta, ami révén Kosztolányi nagy novellista lett: minden mély lélektani rejtély annyit ér, amennyit a természetes emberi értékek ügyében mondhat, érzékeltethet.

Épp ezért végezetül meg kell ismételnünk, hogy bár a kóros emberi torzulások ábrázolásának immár iskolapéldájává lett novellák erejét most is megrázónak érezzük, épp ilyen szívesen időztünk a pálya és a sors interpretálásának remekművénel, a *vörös Esztinél*, a történet varázsáért legalább olyan mértékben, mint a líra hiteléért. Vonzónak és igen érdekesnek találtuk a *Muzsikusokban* a csehovi realizmussal művészetbe emelt művelődéstörténeti rekvizitumot, a *Tálay főhadnagyban* a finom pszichológiával árnyalt metszetet a kor úri világáról, s ebben a mesélőkedv természetes ízeit, sőt a könyv legelején közölt *A torban*, ebben a nagyon korai írásban is megejtő a külső és belső események mesteri ötvözésének az a biztos ösztöne, mely a mélyebb jelentést az epika nyugodtan, önkéntelenül fejlődő áramában tudja tárgyasítani. Röviden szólva, a valóság természetes színeinek és ízeinek: vonzásának olvasóként most érzékenyebben engedtünk, mint korábban, s ahogy némileg devalválódtak az álomképekkel operáló darabok, úgy nőtt meg a realizmus jegyében alkotottak értéke. Az *Anyagyilkosság* és az *Egyiptomi József* varázslata azonban mit sem fakult, s általuk két jellegzetes novellatípus hegemóniája is megmaradt.

Amit elmondtunk, nem érinti a mű jelentőségét, csak belső súlypontjait módosítja esetleg, s ezt is csak az általam képviselt olvasó mostani benyomásai szerint, tehát nem föllebbezhetetlen érvénnyel. Az ilyen szembeállítás azonban csak jót tesz a remekműveknek, közelebb hozza őket mai gondjainkhoz, míg a föllebbezhetelen ítéletek megmerevítik olvasó és remekmű kapcsolatát is, mert ha az olvasónak nem az tetszik, ami a kritikusnak, kénytelen földadni a találkozás reményét. Pedig hát találkozni a művel sokféleképpen lehet, a közelítésnek annyi a lehetősége, amilyen gazdag a mű. Csáth Gézának nincs oka aggodalomra.

DÉR ZOLTÁN